

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת ניצבים: תשובת העברין

אל הרב יחזקאל לנדא¹ הגיעה שאלה קשה. היו היה איש שחטא בחטא כמה וכמה פעמים עם אישה נשואה. לימים, התחתן האיש החוטא עם בתה של האישה. כעת הוא שואל במבוכה האם מחובתו להודיע לחמיו על מעשיה של אשתו שהיו ברצון ובכך היא תיאסר עליו, או שעליו לשתוק?

לא נדון במענה לשאלה זו, אלא במענה לשאלה השנייה ששאל האיש לסדר לו סדרי תשובה, אך הוא מבקש להתחשב בו בסך התעניות "כי הוא אדם חלוש מאוד ומתמיד בתורה הרבה".

הבסיס לבקשתו לסדר לו סדרי תשובה מבוסס על דברי רבי אלעזר מוורמייזא בעל ספר הרוקח, שכתב שסדר התשובה למי שחטא עם אשת-איש הוא:

ישב בקרח או בשלג בכל יום שעה אחת, בכל יום פעם אחת או פעמיים, ובימות החמה יושב לפני זבובים או לפני נמלים או לפני דבורים או יסבול יסורין הקשין לו כמוות.²

יש שצידדו בדרך זו של גלגולי שלג באמצעותה מעניש האדם את עצמו על חטאיו למטרת כפרה וזיכוד,³ ויש ששללו דרך זו של סיגופים גופניים קשים למטרת כפרה, כדברי הרמח"ל, שהיו כאלו אנשים שחשבו "שהחסידות תלוי באמירת מזמורים הרבה ווידויים ארוכים מאד, צומות קשים, וטבילות קרח ושלג, כולם דברים אשר אין השכל נח בהם ואין הדעת שוקטה".⁴

גם הרב לנדא התנגד בחריפות לדרכי תשובה עצמאיים המסגפים את האדם. לדבריו, אין דרכו להשיב על מה שאין לו מקור בתלמוד ובפוסקים. ו"הגבלת מספר התעניות לא נתפרש לא בכתוב ולא בגמרא, רק שספרי המוסר והתשובה האריכו בזה, ורוב דבריהם בנויים על סברות כרסיות בלי שורש וספר אחד נשען על חברו בלי יסוד כללי". בהמשך התשובה, מסביר הרב לנדא מדוע הוא מתנגד לדרכי תשובה כאלו, אך לפני כן עלינו להקדים הקדמה קצרה. בפרשת השבוע נאמר:

כִּי הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֶנְכִי מִצְוֶה הַיּוֹם לֹא נִפְלְאת הוּא מִמֶּדֶד וְלֹא רִחֵק הוּא... כִּי קְרֹב אֵלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשֹׂתוֹ.⁵

לדעת הרמב"ן,⁶ 'המצווה הזאת' היא מצוות התשובה. וכתב הרמב"ם⁷ שגדולה היא התשובה שבכוחה למחוק את עברו הקלוקל של האדם, ובכוחה להפוך אותו לאיש אחר, מעברין לצדיק. אך האם התשובה פוטרת מן העונש?

כאן עלינו להבחין בין עונש בידי שמים לעונש בידי אדם באמצעות בית דין של מטה.

בדברי הנביא יחזקאל אנו מוצאים שבכוחה של התשובה לפטור את האדם מעונש בידי שמים:

וְרָשַׁעַת הָרָשָׁע לֹא יִפְשֹׁל בָּהּ בְּיוֹם שׁוּבוֹ מִרְשָׁעוֹ... וּבְאֶמְרֵי לָרָשָׁע מוֹת תָּמוּת וְשָׁב מִחֲטָאתוֹ וְעָשָׂה מִשְׁפָּט וַיְדַקְּחָהּ...

חיו יחיה לא ימות. כל חטאתיו אשר חטא לא תזכרנה לו משפט וידקקה עשה חיו יחיה.⁸

האם בכוחה של התשובה לפטור את האדם מעונש בו הוא מחויב בבית דין של מטה?

¹ שו"ת נודע ביהודה (מהדורה קמא או"ח סימן לה).

² ספר הרוקח (הל' תשובה סימן יא).

³ נהר שלום (מו ע"ב). יש שכתבו שכן עשה רב סעדיה גאון, ראו: סידורו של שבת (ח"ב דרוש ג פרק ג אות ה ד"ה ולהיות); דברי שאול (מהדורה תנ"י, פרשת וישלח ד"ה וירא ויצר לו). יש שכתבו ליישם דרך זו של 'גלגולי שלג' בצורות שונות, ראו: שו"ת רב פעלים (יו"ד ח"א סימן מד); נתיבות שלום (פרשת שמות עמוד יג) בשם הרב נחום מצ'רנוביל.

⁴ מסילת ישרים (הקדמה ד"ה ואולם). ראו גם: אגרת הגר"א.

⁵ דברים (ל, יא).

⁶ רמב"ן (דברים ל, יא).

⁷ רמב"ם (הל' תשובה פ"ב ה"ב).

⁸ יחזקאל (לג, יב-טז).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

בדברי הגמרא⁹ הובאו דברי רבי עקיבא, שאדם חוטא ששב בתשובה אמנם מתכפר לו החטא בבית דין של מעלה, אבל אין בכוחה של התשובה לפטור מעונש של בית דין של מטה: "שאם עשו תשובה אין בית דין של מטה מוחלין להן".¹⁰ ביטוי לכך ניתן ללמוד מתשובתו של הרב יאיר חיים בכרך¹¹ שנשאל מגר צדק באמסטרדם, האם כעת לאחר שהתגייר הוא חייב להחזיר חפץ שגנב מיהודי לפני שהוא התגייר? תשובת הרב בכרך הייתה, שהגירות משנה את האדם לחלוטין, 'גר שהתגייר כקטן שנולד', ולכן הוא אינו נענש בידי שמים על מעשים שעשה בעברו. לדבריו, דומה הדבר ליהודי שחטא ועשה תשובה, שבכוחה של התשובה לפטור אותו מעונש בידי שמים. אך כיון שאין בכוחה של התשובה לפטור את האדם מעונש בידי אדם, הרי שגם לאחר הגיור מתחייב הגר על מעשיו שעשה בעבר שהעונש שלהם בידי אדם.

וכאן עלינו לשאול, מדוע אין בכוחה של התשובה לפטור מעונש בבית דין של מטה? תשובות שונות נאמרו לשאלה זו,¹² אך עלינו לשוב למקרה בו פתחנו, לתשובתו של הרב יחזקאל לנדא אודות אדם שחטא עם אשת-איש ומבקש לסדר לו סדרי תשובה באופן של תעניות וסיגופים. כאמור, הרב לנדא שלל דרך זו שאינה מבוססת על התלמוד והפוסקים, אבל בהמשך התשובה שלו הוא מנמק את דבריו ועונה על השאלה שלפנינו, מדוע אין בכוחה של התשובה לפטור מעונש בבית דין של מטה? לדבריו, התשובה תלויה בליבו של האדם, שמתחרט על עברו וליבו חלל בקרבו, והיא אינה תלויה במעשים חיצוניים. זו בדיוק הסיבה שאין התשובה פוטרת מעונש בית דין של מטה, שאם כן היו בטלים כל העונשים, שהרי החוטא היה אומר שהוא שב בתשובה ואין לנו כל יכולת לבחון את נסתרות ליבו אם אכן הוא שב בתשובה, ובכך לא היה בידי בית הדין שום עונש להרתיע את העבריין.

והוסיף הרב לנדא, גם כשברור לבית הדין שהאדם שב בתשובה, תשובתו אינה מבטלת את העונש בגלל שזו גזירת הכתוב.¹³

בדברים אלו מבסס הרב לנדא את התנגדותו לתשובה באמצעות תעניות וסיגופים, משום שהתשובה תלויה בליבו של האדם ולא במעשים חיצוניים, שכן אם הייתה התשובה מבוססת על מעשים חיצוניים, ניתן היה לראות את תשובת החוטא ולפטור אותו מעונש בית דין, דבר שלא מתקבל על הדעת כי בכך בטלו כל העונשים שבתורה. אולם, כאשר התבקש הרב עמרם בלום¹⁴ לסדר דרכי תשובה לאדם שחטא בחטאים שונים, הוא טען שאם האדם שב בתשובה פנימית בליבו וצירף לה תשובה חיצונית של תעניות וסיגופים, הוא ייפטר מעונש בית דין של מטה. לדבריו, דברי רבי עקיבא שאין התשובה פוטרת מעונש בית דין של מטה, היינו תשובה פנימית בלב בלבד, שכן אין בית דין יודע על כך, אך אם הוא מצרף לתשובה זו מעשי תשובה חיצוניים אז הוא נפטר מן העונש.¹⁵ נמצא שלפנינו שתי שיטות בתשובת העבריין - לשיטת הרב לנדא אין בכוחה של התשובה לפטור את העבריין מעונש בית דין של מטה, ואילו לדברי הרב בלום צירופה של תשובה חיצונית בסיגופים ותעניות לפטור מן העונש.

⁹ מכות (יג ע"ב).

¹⁰ ראו עוד: תוספות (יבמות כב ע"ב ד"ה כשעשה).

¹¹ שו"ת חוות יאיר (סימן עט).

¹² ראו: בית אלוקים (שער התשובה פרק ב); תקנת השבין (סימן ח ד"ה ועיין).

¹³ כ"כ: שו"ת אור גדול (סימן א). על כך שמדובר על גזירת הכתוב, השיג החיד"א (עין זוכר, מערכת מאות כ; שו"ת טוב עין, סימן ו; שמחת הרגל, על הגדה של פסח, לימוד ג ד"ה ורחץ), וטען שהסיבה לכך אינה גזירת הכתוב אלא בית הדין אינו מתחשב בתשובתו של העבריין משום שאינו מסוגל לבחון כליות ולב, ורק הקב"ה יודע נסתרות, לדעת מי עשה תשובה ולמחול לו על עונשו. ראו כן גם: ערוך השולחן (העתידי ח"ח הלכות שונות סימן נח סעיף ב). להסבר נוסף מדוע אין בכוחה של התשובה לפטור מעונש בית דין של מטה, ראו: מהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התשובה פרק ב); המאיר לעולם (דרוש ג).

¹⁴ שו"ת בית שערים (או"ח סימן רצד).

¹⁵ ראו: חתם סופר (כתובות ל ע"א ד"ה ודע) כשאדם שב בתשובה בלב בצירוף תשובה חיצונית במעשי סיגוף, הקב"ה יסובב את המציאות כך שלא יתחייב עונש בית דין.

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

מהות עונש בבית דין של מטה

נראה שמחלוקתם נעוצה בהבנת מהותם של עונשים בבית דין של מטה.

אפשר לומר שאדם שחטא אינו פוגע רק בקשר בינו לבין הקב"ה אלא פוגע גם בקהילה ובסביבה שלו, כדברי הגמרא: "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה כאילו גוזל להקב"ה וכנסת ישראל... חבר הוא לירבעם בן נבט שהשחית את ישראל לאביהם שבשמים".¹⁶ אדם העובר עבירה, שאינו מברך לפני האכילה, פוגע גם בקשר בינו לבין בוראו וגם פוגע בכנסת ישראל שבעונו נמנעת השפעת ברכה לפירות.¹⁷ ודומה הוא לירבעם בן נבט שחטא בינו לבין הקב"ה והחטיא את ישראל שלמדו מדרכיו הרעים.¹⁸ לפיכך כשהוא שב בתשובה, הקב"ה מכפר לו על חטאיו והוא אינו נענש עליהם, כדברי הירושלמי,¹⁹ ששאלו להקב"ה חוטא מה עונשו? אמר יעשה תשובה ויתכפר לו. אך עדיין זקוק העבריין לעונש בבית דין של מטה כדי להחזיר אותו למעגל החברתי ממנו יצא ובו פגע, כדברי הגמרא: "וְנִקְלָה אַחִידָ לְעִינֶיךָ"²⁰ כיון שלקה הרי הוא כאחיד".²¹

להבנה זו, לפנינו שני עניינים העומדים בפני העבריין - תיקון מעשיו כלפי הקב"ה ותיקון כלפי החברה. בזאת מובנת דעתו של הרב לנדא, שאין בכוחה של התשובה שעושה האדם מול הקב"ה לפטור אותו מעונש בית דין של מטה, משום שהתשובה בליבו של האדם פועלת על חידוש הקשר בינו לבוראו, ואינה פועלת על חידוש הקשר בינו לבין החברה, לשם כך הוא זקוק לעונש.

אך אפשר לומר שמהות העונש בבית דין של מטה נועד להשלמת הכפרה של האדם. תשובה מול הקב"ה בצירוף עונש בבית דין של מטה מזככים את העבריין ומביאים אותו לידי כפרה שלימה, ובכך התשובה והעונש הם עניין אחד למטרת כפרתו השלימה של האדם.

בזאת מובנת דעתו של הרב בלוס, שבצירוף תשובה בלב עם תשובה חיצונית בתעניות וסיגופים מתכפר האדם בצורה שלימה ונפטר מעונש בבית דין של מטה.

פולמוס חידוש הסמיכה

שתי הבנות אלו התממשו לפני שנים רבות בפולמוס חידוש הסמיכה, אז הציעו חכמי צפת לחדש את הסמיכה, בה בין היתר תהייה סמכות לדיינים להעניש עבריינים בבית דין, להלקות אותם כדי שיתכפרו על חטאיהם. לדבריהם, כל עוד אין דיינים סמוכים שבסמכותם להעניש את העבריינים, אין העבריינים מתכפרים כי חסר להם עונש בית דין. הבנתם מושתתת על ההבנה שעונש בית דין נועד לתיקון העבריין מול החברה בה פגע בחטאיו. לפיכך, כל עוד אין יכולת להעניש אותו בבית דין של מטה הרי שאין לו תיקון מול החברה, וזהו הצורך לחדש את הסמיכה ולהעניש את העבריין בבית דין לתיקונו מול החברה.

לעומתם, הרב לוי בן חביב²² רבה של ירושלים התנגד נחרצות למהלך זה. לדבריו, העדר דיינים סמוכים שאין ביכולתם להעניש את העבריינים, אינו מעיד על חוסר הכפרה של העבריינים, שכן בהעדר יכולת ענישה בבית דין בצורה ממוסדת יכול העבריין לגזור על עצמו עונשים שונים שיש להם תוקף כשל תורה, כדבריו:

מי שבא מאליו לבקש תשובה, המלקות שמלקין אותו הוא מלקות של תורה, שהתורה לא מנעה התשובה משום אדם, ואינו צריך בית דין מומחה אלא כשמלקין אותו במאמר הבית דין, אבל כשהוא בעצמו מקבל עליו דרך תשובה למה לא נאמר שהמלקות שילקו אותו יהיה מלקות של תורה.

¹⁶ ברכות (לה ע"ב).

¹⁷ רש"י (ברכות לה ע"ב ד"ה וכןסת); מרומי שדה (שם ד"ה בפירש"י).

¹⁸ רש"י (ברכות לה ע"ב ד"ה אין).

¹⁹ ירושלמי (מכות פ"ב ה"ו).

²⁰ דברים (כה, ג).

²¹ מגילה (ז ע"ב).

²² שו"ת מהרלב"ח (קונטרס הסמיכה, בסופו ד"ה ועתה נשאר לי).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

דבריו מושתתים על ההבנה שעונש בית דין הוא למטרת הכפרה הגמורה של העבריין, לכן כשאין אפשרות להעניש אותו בבית דין אז הוא יכול להתכפר באופן גמור ע"י תשובה ועונשים שהוא גוזר על עצמו כתעניות וסיגופים ואז נשלמת התשובה שלו.

ענישה שלא עפ"י הדין

עד כאן היה הדיון בשאלה האם יש בכוחה של התשובה להשפיע על עונשו של האדם בבית דין של מטה, כאשר לדעת הרב לנדא אין בכוח התשובה לפטור את העבריין מעונש זה.

אולם נראה שכל זה כאשר מדובר בענישה על פי דין של תורה, ענישה קבועה וקצובה, שאין ביכולתו של הדיין להתחשב בתשובתו של העבריין גם אם היא כנה ונאמנה, כפי שטען הרב לנדא שמסורה היא בליבו של האדם. לא כן הדבר בענישה שלא על פי הדין הקבוע, אלא לפי צורך השעה. כאן הענישה נתונה לשיקול דעתו של השופט. כשם שהוא רשאי לקבוע עונשים שונים שאינם מוזכרים בתורה כפי שיקול דעתו, כך יכול השופט להתחשב בתשובת העבריין ולוותר לו על העונש שהוא עצמו קבע וקצב.

בפני הרשב"א²³ הובאה שאלה על נער כהן שעבר עבירות ועונשו היה שמנעו ממנו לקבל מתנות כהונה הראויות להינתן לכהנים. עברו הימים והנער התנצל על מעשיו ושב בתשובה. כעת נשאל הרשב"א האם אפשר להפסיק את העונש? הרשב"א מאריך ומבסס את סמכויות השופט בענישה שלא על-פי דין התורה, ומדגיש את הצורך להתחשב בתשובת העבריין ולוותר לו על העונש.

גם הריב"ש²⁴ ביקש לוותר על עונשו של אדם שעבר עבירה ושב עליה בתשובה, משום שסמכות הענישה נתונה לשיקול דעתו של הדיין ומתוקף סמכותו גם לוותר על העונש.

הרב שמואל קלעי²⁵ מרבני יוון, יצא להגנת חותנו הרב בנימין זאב עליו טענו שהוא זייף חתימתו של דיין כדי שפסק הדין יתאים לדעתו.²⁶ לדבריו, הרב בנימין זאב חזר בתשובה על מעשיו, וכיוון שאין עונש קבוע על המעשה שעשה יש להתחשב בעובדה שהוא חזר בתשובה ולוותר לו על העונש.

מדברים אלו אנו למדים שלמרות שאין להקל בעונשו של חוטא שעשה תשובה ואין בכוחה של התשובה למנוע את עונשו בידי בית הדין, אך כאשר העונש אינו לפי הדין הקבוע אלא לצורך שעה, אפשר להקל בדינו ועונשו מתוך התחשבות בחזרתו בתשובה.

²³ שו"ת הרשב"א (ח"ה סימן רלט).

²⁴ שו"ת הריב"ש (סימן תלב). ראו גם: שו"ת הריב"ש (סימן רפא).

²⁵ שו"ת משפטי שמואל (סימן קכ).

²⁶ ראו: מאיר בניהו (מבוא לספר בנימין זאב, עמוד קכ-קכז).